

О.В. Гончарук

РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ЯК СПОСІБ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ З ПСИХІЧНИМИ РОЗЛАДАМИ

Гончарук О.В. Розвиток творчих здібностей як спосіб психосоціальної реабілітації осіб з психічними розладами. Творча діяльність є одним із напрямків реабілітаційного процесу задля забезпечення повноцінного соціального функціонування людей з особливими потребами, в тому числі хворих на психічні розлади. Розвиток творчих здібностей розглядається як спосіб самоактуалізації, розкриття творчого потенціалу, підвищення самооцінки особистості, що сприятиме подоланню стигматизації та самостигматизації, пошуку нових цінностей і сенсу життя.

Ключові слова: творчі здібності, розвиток, психосоціальна реабілітація, психічні розлади.

Гончарук Е.В. Развитие творческих способностей как способ психосоциальной реабилитации людей с психическими расстройствами. Творческая деятельность является одним из направлений реабилитационного процесса для обеспечения полноценного социального функционирования людей с особыми потребностями, в том числе с психическими расстройствами. Развитие творческих способностей рассматривается как способ самоактуализации, раскрытия творческого потенциала, повышения самооценки личности, что будет способствовать преодолению стигматизации и самостигматизации, поиску новых ценностей и смысла жизни.

Ключевые слова: творческие способности, развитие, психосоциальная реабилитация, психические расстройства.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Проблема соціальної і психологічної реабілітації осіб, хворих на психічні розлади завжди була і залишається актуальною, оскільки з давніх часів й до сьогодення в суспільстві є поширеною стигматизація і переконання, що люди з психічними розладами повинні були ізольовані від здорових людей. Але зазвичай хворі проводять у межах лікарні не більше 10% свого часу, решту вони живуть в суспільстві. Хворі та їхні сім'ї зіштовхуються з такою проблемою, як соціальна ізоляція, оскільки сприймають хворобу як сором, і часто намагаються уникати спілкування з іншими людьми, що в свою чергу ще більше поглиблює симптоми хвороби, перешкоджає професійній діяльності. Задля успішного соціального функціонування потрібно віднайти прийнятні способи і заняття, які б дозволили людям жити повноцінним життям, незважаючи на хронічне захворювання, зменшити прояви стигматизації і самостигматизації.

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. Питання психосоціальної реабілітації осіб з психічними розладами розробляли такі вчені, як Є.А. Биченя, Є.А. Величко,

Р.М. Войтенко, І.Я. Гурович, М.М. Кабанов, Д.Є. Мелехов, В.Н. Мясичев, А.Г. Пріб, Я.А. Сторожакова, І.Я. Шмуклер, В. Ентоні, М. Коен, М. Фаркас та інші. Однією з головних проблем хворих є втрата працездатності внаслідок того, що симптоми багатьох психічних захворювань ускладнюють соціальну взаємодію хворих з навколишнім середовищем. Питання порушення трудової діяльності хворих на психічні розлади піднімали багато вчених і лікарів. В.Н. Мясичев висунув припущення про те, що порушення працездатності слід розглядати як один із основних проявів душевних хвороб, а показник працездатності є одним із критеріїв психічного стану хворого [2]. Залучення інвалідів у програми професійної реабілітації є основою повернення у соціум і поліпшення соціального функціонування. Основне завдання полягає в тому, щоб допомогти особам із хронічними психічними захворюваннями налагодити своє функціонування таким чином, щоб вони були задоволені в оточенні, яке вони обрали за умови мінімального втручання професіоналів. Даної мети можна досягти методами, які включають розвиток спеціальних навичок і створення ресурсної бази для підтримки або підвищення існуючого рівня життя. Реабілітаційні заходи повинні охоплювати різні сфери життєдіяльності людини [8].

В сучасних соціально-економічних умовах в Україні не завжди є можливості для забезпечення працевлаштування людей, що потребують спеціальних умов праці, особливо у випадках отримання інвалідності. Через це постає питання пошуку інших шляхів для самореалізації особистості. Одним із таких способів можуть бути заняття творчістю, що дасть змогу вирішувати кілька завдань. По-перше, це самозайнятість, оскільки зазвичай у хворих з'являється багато вільного часу, особливо у випадках втрати роботи. По-друге, творчість може зменшувати загальну симптоматику хвороби, сприяти гармонійному розвитку особистості, підвищенню впевненості у собі, формуванню позитивної самооцінки, налагодженню комунікативного процесу з іншими людьми, зменшенню почуття самотності та виключення із суспільного життя. Психічні захворювання призводять до зменшення соціальних контактів, однак люди, які займаються творчістю, можуть досягати значних успіхів, оскільки мають певні особливості психіки, не властиві здоровим людям. Творчість може сприяти підвищенню мотивації до активної діяльності, оскільки медикаментозне лікування не може поліпшити здатності хворого до спілкування, покращити вміння і знання. По-третє, отримані нові навички можуть сприяти успішному оволодінню новою професією і подальшому працевлаштуванню у сферах діяльності, пов'язаних із музикою, образотворчим мистецтвом, скульптурою, дизайном тощо. Творчий процес розглядається лише у контексті процесу діяльності, тому сам феномен творчості є тісно пов'язаним із розвитком творчих здібностей і розкриттям нереалізованих талантів.

Загальна симптоматика психічних захворювань пов'язана з фундаментальною проблемою загальної психології в цілому і патопсихології зокрема, а саме, розвитку та розпаду психічних функцій. У людей з психічними захворюваннями спостерігається порушення процесів мислення, коли страждає інтелектуальна і логічна сторона роботи мозку, відбуваються зміни в структурі особистості. Психологічна реабілітація

направлена на здорові складові особистості, що за рахунок компенсаторних механізмів може сприяти зменшенню проявів хвороби та успішній соціально-психологічній адаптації в суспільстві.

Існують десятки теорій, що пояснюють причини появи психічних розладів, в пергу чергу шизофренії. Психофізіолог В. Ротенберг запропонував гіпотезу, що саме дефіцит правопівкульного мислення може бути причиною негативної симптоматики при шизофренії, що призводить до нездатності сформувати багатозначний, багатосторонній і гармонійний образ Я. Однією з причин дисфункції правої півкулі може бути недостатність емоційних контактів у ранньому дитинстві та надмірний розвиток лівопівкульного мислення, на що спрямована сучасна система освіти. Більше того, як тільки батьки і вчителі помічають, що дитина добре засвоює точні науки, вони намагаються дедалі більше активізувати діяльність в цьому напрямку, при цьому права півкуля залишається менш задіяною. Таким чином, одним із напрямків реабілітації при шизофренії може бути активізація роботи правої півкулі. Для цього необхідно використовувати такі засоби, як підтримуючі емоційні контакти, розвиток творчих здібностей, заняття мистецтвом та іншими видами творчої діяльності, за допомогою яких можна компенсувати дефект і зменшити прояви симптомів захворювання [10].

Для творчої людини найбільшою цінністю є побічні продукти діяльності, дещо нове і незвичне, а для нетворчої важливими є результати задля досягнення мети, а не новизна. Творчі здібності неможливо розглядати окремо від феномену творчості, який є проявом підсвідомого. В основі творчості лежить ірраціональне відчуження людини від світу і занурення у власний внутрішній світ [1]. Творчість для творчої особистості є не лише засобом самореалізації, але й способом соціальної адаптації, що може застосовуватися в певних умовах деякими типами особистості, а творчу поведінку можна вважати конструктивною поведінкою. Нерідко результати такої творчої діяльності виявляються корисними в суспільстві, однак суспільство одночасно обмежує її активність, оскільки не завжди легко сприймає щось нове [9].

Б.М. Теплов писав про те, що здібності не можуть існувати до початку свого прояву. Це динамічне поняття, яке може існувати тільки у своєму розвитку. Так само не можна говорити про здібності, що досягли свого максимального рівня. Розвиток відбувається в процесі теоретичної чи практичної діяльності, тому їх можна розвивати до безкінечності. За приклад може слугувати феномен абсолютного слуху: його не існує до того, як дитина почне займатися музикою і визначати висоту звуку. До цього існує лише задаток як анатомо-фізіологічна особливість. Б.М. Теплов критикував кількісний підхід до питання обдарованості, і говорив про якісний. Якісні відмінності виражаються в тому що, наприклад, піаністична обдарованість у різних людей може бути різною. І важливою задачею є саме пошук таких якісних відмінностей [13].

Якісною відмінністю мислення людини від мислення тварин є здатність до символізації, а саме, словесної символізації. Процес мислення тісно пов'язаний із процесом асоціювання. Асоціативні зв'язки зумовлюють, обмежують і визначають хід

процесу мислення, взаємодіючи з поточними сприйняттями. Різні поєднання здібностей і властивостей особистості створюють неповторний творчий почерк. Римський письменник Публій Сервілій писав: «Коли двоє роблять одне й те ж саме, в результаті виходить не одне й те саме» [6]. Таким чином, процес розвитку творчих здібностей тісно пов'язаний із процесом активної цілеспрямованої діяльності.

В теорії діяльності С.Л. Рубінштейна психіка розглядається через розкриття її суттєвих об'єктивних зв'язків через діяльність. У статті «Принципи творчої самодіяльності» (1922) він зазначав, що суб'єкт в актах своєї творчої самодіяльності не лише проявляється, він в них створюється і визначається. Тим, що він робить, можна визначити те, ким він є, напрямком його діяльності можна визначити і формувати його самого. В процесі творчої діяльності індивідуальність художника не лише проявляється, але також і формується. Створюючи свій твір, художник тим самим створює і свою індивідуальність, тобто в творчості твориться і сам творець [11].

О.М. Леонтєвим були сформовані основні принципи теорії діяльності, а саме: свідомість повинна проявлятися в діяльності; поведінку не можна розглядати окремо від свідомості; принцип активності, який передбачає, що діяльність – це активний, цілеспрямований процес; принцип предметної людської діяльності і принцип її соціальної обумовленості. Він писав про те, що існує два види здібностей: природні (біологічні) та специфічно людські, що мають суспільно-історичне походження. Для наукового вивчення останніх О.М.Леонтєвим був проведений експеримент, в ході якого було виявлено формування нової для даних досліджуваних здібності, в основі якої лежав новий фундаментальний механізм аналізу основної висоти складних різнометрових звуків. Таким чином, було доведено, що здібності можуть бути розвинені цілеспрямовано навіть у тих випадках, коли вони з різних причин не розвивались [12].

При розробленні проблематики творчих здібностей у людей з психічними захворюваннями слід розглядати питання про природні основи здібностей, яке до цього часу є гострим предметом наукових дискусій і одним з ключових питань диференціальної психології. До цього часу немає відповіді на питання, які фактори є вирішальним у розвитку здібностей – анатома-фізіологічні, природні і спадкові чи набуті в процесі виховання і взаємодії з навколишнім середовищем. Існують декілька теорій про вплив на людину природного і соціального, які можна застосовувати для розгляду питання розвитку здібностей і обдарованості:

1. Біогенетичні теорії розглядають індивідуальний розвиток людини через призму генетичних і вроджених задатків. При цьому слід розрізняти ці два поняття. Генетичні задатки – це генотип (сукупність чоловічих і жіночих статевих клітин), певна цілісна система, що розвивається в процесі еволюції. Вроджені задатки розглядають як генотип, пов'язаний з внутрішньоутробним розвитком.

2. Соціогенетична теорія, започаткована англійським філософом Дж. Локком, розглядає новонароджену дитину як «чисту дошку» (*tabula rasa*), на якій можна формувати різні індивідуальні особливості.

3. Прихильники двохфакторної теорії В. Штерн, А. Біне, К. Бюлер вважають, що

необхідно враховувати обидва фактори – спадковий і навколишнього середовища.

4. Культурно-історичний підхід Льва Виготського передбачає, що вроджені особливості є умовами розвитку, а культурно-історичне середовище – джерелом. Для того, щоб проявилися типово людські вищі психічні властивості, дитина має вступити у взаємодію з оточуючим світом. При цьому важливе не просто пристосування, а накопичення досвіду попередніх поколінь, і подальше його перетворення [7].

Численні дослідження природи геніальності і талантів свідчать про те, що геніями народжуються, однак лише надзвичайно мала доля народжених потенційних геніїв розвивається і реалізується. Окрім того, відомо багато випадків, коли талановиті і геніальні особи страждали на психічні захворювання. Зародження потенційного генія є проблемою біологічною і генетичною, розвиток генія – біосоціальною, а реалізація генія – соціобіологічною проблемою. Таким чином, лише біосоціальні та соціобіологічні чинники є причиною того, що серед десятків тисяч потенційних геніїв реалізуються лише одиниці. Якби у В.А. Моцарта, Ф. Шопена чи Л. ван Бетховена не було цілеспрямованості та одержимості роботою, то вони так і залишилися б нереалізованими талановитими дітьми [16]. Звідси впливає питання творчого клімату в суспільстві, який створюється не лише вихованням допитливості, здатності нестандартно мислити і приймати нестандартні рішення. Необхідно також виховувати здатність сприймати соціально-прогресивні, нові і незвичні рішення, впроваджувати і використовувати творчі досягнення інших людей навіть у тих випадках, коли людина не займає авторитетної посади у певній сфері [6].

Таке розуміння феномену здібностей пов'язане із питанням біопсихосоціальної моделі реабілітації хворих Д. Ейнджела і базується на принципах системного підходу. В її основі лежить поняття того, що будь-яка нижча система є складовою частиною системи більш високого рівня, а здоров'я і хвороба визначаються багатьма факторами, що впливають один на одного. Д. Ейнджел доводив важливість врахування різних факторів біопсихосоціальної системи для досягнення терапевтичного ефекту [17].

Творчі здібності у контексті соціальної і психологічної реабілітації можна розглядати також з точки зору теорії самоактуалізації Карла Роджерса. Він висунув припущення про те, що поведінка людини регулюється певним об'єднуючим мотивом, який він називав тенденцією до актуалізації, тобто тенденцією розвивати усі свої здібності для того, щоб зберігати і розкривати особистість, виявляти свої найкращі якості, закладені природою. Найбільш необхідним аспектом тенденції до актуалізації є прагнення людини до самоактуалізації, тобто прагнення людини до найбільш повного розвитку своїх можливостей з метою стати повноцінною особистістю. Задля досягнення цього, людина проживає життя, наповнене сенсом, пошуками та хвилюваннями [15]. Вчення К. Роджерса поєднується з ідеями Віктора Франкла, який писав: «Здійснюючи сенс, людина реалізує саму себе... Саме там, де ми безпомічні і позбавлені сподівання, коли не в змозі змінити ситуацію, саме там ми відчуваємо необхідність змінитися самим» [14]. Зміна життєвих цінностей і пошук нових сенсів

життя може бути поштовхом до особистісного розвитку, адже, незважаючи на психічне захворювання, хвора людина продовжує залишатися особистістю.

О.Л. Музика зазначав, що розвиток особистості пов'язаний із розвитком здібностей, а основною умовою гармонійної взаємодії особистості і соціуму є наступне: людина повинна розвивати свої здібності до тих видів діяльності, в яких вона може отримати суспільне визнання, а соціальна група, в свою чергу, повинна бути здатною оцінити її досягнення. Головною умовою цього є достатній рівень розвитку суспільства [3]. Загальновідомим є твердження, що рівень розвитку суспільства визначається ставленням до старих людей та людей з психічними розладами. Творчість може стати своєрідною «мовою», за допомогою якої людина з особливими потребами може знайти розуміння з боку оточуючих і стати соціально затребуваною.

Одним із способів розвитку творчих здібностей як серед дітей та дорослих є арт-терапія, яка має наступні фактори психотерапевтичного впливу: фактор художньої експресії; фактор психотерапевтичних відносин; фактор інтерпретації і вербального зворотнього зв'язку. До завдань арт-терапії відносять розвиток творчих і комунікативних здібностей особистості, стимулювання творчого самовираження, розширення уявлень про самого себе, розвиток впевненості у собі, підвищення самооцінки, зняття тривоги і напруженості, гармонізацію емоційного стану. Якщо для дітей творчість є природнім видом зайнятості, то у випадку з дорослими ми маємо справу із сформованою особистістю, в якій в результаті хвороби відбувається розпад частини психічних функцій. Завдання реабілітації полягає у пошуку і опорі на здорові властивості особистості, які б дали змогу продовжувати активну діяльність в суспільстві. В багатьох випадках хворі мають нереалізовані творчі здібності, які були закладені у дитинстві і з певних причин не були розвинені.

М.М. Кабанов виділив три етапи реабілітаційного процесу. Перший етап – відновлювальна терапія, основне завдання якого полягає в попередженні формування психічного дефекту та його інвалідизації, посилення різних компенсаторних механізмів і відновлення порушених в результаті хвороби функцій. Другий етап – реадaptaція, метою якого є пристосування хворих до навколишнього середовища з врахуванням психічних змін, спричинених хворобою. Третій етап – реабілітація в прямому сенсі слова, тобто найбільш повне відновлення індивідуальної та суспільної цінності особистості. Побутова і професійна влаштованість є головним критерієм оцінки успішності реабілітаційного процесу [4].

В більшості випадків пацієнти відкривають хист до певних видів творчості під час занять арт-терапією у стаціонарних та амбулаторних відділеннях психоневрологічних лікарень. В умовах стаціонарного лікування арт-терапія є одним із засобів, що дає змогу зменшити прояви госпіталізму та адаптуватися до умов лікарні. Зазвичай хворі перебувають у межах стаціонарного відділення протягом тривалого часу (від 3-4 тижнів і більше), проводячи час у межах палати та ліжка. Застосування методів арт-терапії у психіатричній практиці в даному випадку може виступати як терапія зайнятості. Враховуючи симптоматику захворювань, пацієнти потребують особливих підходів і

методів, що відрізняються від роботи із здоровими пацієнтами.

Формулювання цілей і постановка завдань статті. На основі наукових джерел проаналізувати зв'язок понять «творчість», «розвиток творчих здібностей» і «психосоціальна реабілітація осіб з психічними розладами»; описати особливості розкриття творчих здібностей методами арт-терапії у хворих на психічні розлади.

Виклад методик і результатів дослідження. Дослідження проводилося у процесі занять арт-терапією на базі ТМО «Психіатрія» м. Києва протягом трьох місяців. Наша вибірка складала 35 жінок віком від 20 до 55 років, що проходили стаціонарне лікування із встановленими діагнозами відповідно до МКХ-10: F07 розлади особистості і поведінки, спричинені хворобою, пошкодженням або дисфункцією головного мозку (3 особи), F20 шизофренія (18 осіб), F25 шизоафективні розлади (5 осіб), F31 біполярні афективні розлади (4 особи), F40 фобічні тривожні розлади (5 осіб). Середня тривалість перебування у відділенні становила 4 тижні, однак деякі пацієнти знаходились довше, а деякі повертались знову для продовження лікування після лікарняної відпустки. Процедура дослідження складалася з трьох етапів. На першому етапі проводилося клінічне інтерв'ю з метою виявлення професійних знань і навичок, бажання до занять творчістю. На другому етапі проводилося експериментально-психологічне дослідження для оцінки психічного статусу пацієнтів, особливостей уваги, пам'яті, мислення, емоційно-вольової сфери. Важливу роль відіграє мотивація, що спонукає до діяльності. Результати експериментально-психологічного дослідження з використанням методик діагностики мислення (класифікація предметів, порівняння і виключення понять), діагностики самооцінки за допомогою методики Дембо-Рубінштейн (модифікація Г.М. Прихожан) свідчили про порушення мислення, завищений або занижений рівень самооцінки та рівня домагань, слабку мотивацію.

На третьому етапі проводилися заняття арт-терапії з метою виявлення і розвитку творчих здібностей. Для занять запрошувалися особи, які виявляли бажання і мали фізичні і психічні можливості до активної діяльності. Важливою умовою були збережені навички самообслуговування і комунікації. Заняття арт-терапією в умовах стаціонарного лікування окрім вирішення проблеми зайнятості у вільний від процедур час, також сприяє налагодженню взаємної комунікації.

В процесі занять були зроблені наступні висновки. По-перше, багато хворих вперше відкрили для себе заняття творчістю як вид активної діяльності. Зниження мотивації до активної діяльності є причиною того, що інколи пацієнтам важко почати роботу. Деякі хворі відмовлялися від пропозиції займатися, тому доводилося використовувати напівдирективний підхід. Арт-терапевт О.І. Копитін на початкових етапах рекомендує використовувати директивний підхід у заняттях, враховуючи важкість захворювання, поступово змінюючи на напів- та недирективний [5]. Під час занять пацієнти виражали зацікавленість до різних видів творчого самовираження (музикотерапія, створення колажу, ліплення, образотворче мистецтво, наприклад, малювання олівцями, фарбами, петриківський розпис). Характерною особливістю було те, що деякі хворі відмовлялися від занять образотворчим мистецтвом,

мотивуючи це тим, що вони не вміють малювати. В такому разі перед нами поставало завдання віднайти інші види художньої діяльності, які б зацікавили пацієнта. Вибір виду діяльності тісно пов'язаний із питанням цінностей особистості: те, що є важливим і цінним для одного, може не мати сенсу для іншого. По-друге, серед пацієнтів були особи, які мали в минулому художню освіту, і заняття арт-терапією дали змогу удосконалити існуючі навички і знання. По-третє, хворі виявляли бажання займатися творчими видами діяльності у майбутньому, що потенційно може стати новим хобі або дасть змогу пройти перекваліфікацію і отримати нові професійні навички у творчих сферах діяльності. В даному випадку творчі здібності можуть стати способом соціальної реадaptaції після виникнення хвороби. Особливо це актуально у тих випадках, коли професійна діяльність була пов'язана із розумовою працею, і хвороба стала перепоною для продовження професійної кар'єри. В такому випадку необхідно створити умови, щоб замінити одні життєві цілі іншими, а розвиток творчих здібностей може стати новим сенсом життя. В подальшому пацієнти отримували естетичне задоволення від виконуваної роботи і виявляли бажання відвідувати наступні терапевтичні сесії. Арт-терапія може стати стимулом до початку творчого процесу, який у подальшому потребує продовження і отримання результатів.

Висновки та подальші перспективи досліджень. Таким чином, можна зробити висновки, що потенційні можливості людського мозку є до цього часу не вивченими досконально. Існує багато теорій, що пояснюють причини розвитку психічних захворювань, однак вони не наблизили науку та медицину до можливості їх повного лікування лише фармакологічними засобами. Більшість психічних захворювань потребує поряд із медикаментозним лікуванням забезпечення повноцінного реабілітаційного процесу задля успішного соціального функціонування хворих. Одним із головних напрямків реабілітації є працетерапія, однак за сучасних соціально-економічних умов не завжди є можливості для її використання. Розвиток творчих здібностей може стати альтернативним і ефективним способом соціальної і психологічної реабілітації, і стати основою для створення і вдосконалення реабілітаційних програм. Заняття творчістю можуть розглядатися як в рамках арт-терапії, так і як самостійний вид діяльності. Це може вирішити проблему самозайнятості і професійної перекваліфікації людей з особливими потребами, розкриттю їхнього творчого потенціалу, самоактуалізації, покращенню якості життя, поліпшенню соціального функціонування. В багатьох країнах, в тому числі і в Україні, є поширеними виставки творів художнього мистецтва, виконаних людьми з психічними розладами. Розвиток творчих здібностей може розглядатися як спосіб осмисленої цілеспрямованої трудової діяльності і зміни системи життєвих цінностей. У перспективі дану тему можна досліджувати на міждисциплінарному рівні (медичному, психологічному, соціальному, філософському).

Список використаних джерел

1. Дружинин В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. – Спб.: Питер,

2008. – 358 с.
2. Зейгарник Б.В. Патопсихология / Б.В. Зейгарник. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1986. – 287 с.
 3. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О.Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
 4. Кабанов М.М. Реабилитация психически больных / М.М. Кабанов. – Л.: Медицина, 1985. – 216 с.
 5. Копытин А.И. Системная арт-терапия / А.И. Копытин. – СПб.: Питер, 2001. – 224 с.
 6. Лук А.Н. Мышление и творчество / А.Н. Лук. – М.: Политиздат, 1976. - 144 с.
 7. Палій А. Диференціальна психологія [Електронний ресурс] / А. Палій. Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/499-diferentsalna-psihologiya-paly-aa.html>
 8. Пріб Г.А. Медико-соціальна експертиза життєдіяльності у психічно хворих / Г.А. Пріб. – К.: ІПК ДСЗУ, 2012. – 380 с.
 9. Психология способностей: Современное состояние и перспективы исследований. Материалы научной конференции, посвященной памяти В.Н. Дружинина, ИП РАН, 19–20 сентября 2005 г. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005.— 477 с.
 10. Ротенберг В. Образ Я и поведение [Електронний ресурс] / В. Ротенберг. Режим доступу: http://rjews.net/v_rotenberg/obraz-ya-i-povedenie.pdf
 11. Рубинштейн С.Л. Принцип творческой самодеятельности [Електронний ресурс] / С.Л. Рубинштейн. Режим доступу: <http://voppsy.ru/issues/1986/864/864101.htm>
 12. Семенов Л.М. Хрестоматия по возрастной психологии / Л.М. Семенов. – Москва: Институт практической психологии, 1996. – 304 с.
 13. Теплов Б.М. Способности и одаренность. В кн.: Психология индивидуальных различий. Тексты / Б.М. Теплов. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1982. - С. 129–139.
 14. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
 15. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Основные положения, исследования и применение [Електронний ресурс] / Л. Хьелл, Д. Зиглер. Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/hjelz01/index.htm>
 16. Эфроимсон В.П. Генетика гениальности. Биосоциальные механизмы и факторы наивысшей интеллектуальной активности / В.П. Эфроимсон. – М. Тайдекс Ко, 2004. – 376 с.
 17. The Biopsychosocial Approach: Past, Present, Future/ Ed. by R.M.Frankel, T.E.Quill, S.H.McDaniel. – Rochester: University of Rochester Press, 2003 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://books.google.com.ua/>

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Druzhynyn V.N. Psychologyja obshhyh sposobnostej / V.N. Druzhynyn. – Spb.: Pyter, 2008. – 358 s.
2. Zejgarnyk B.V. Patopsyhologyja / B.V. Zejgarnyk. – M.: Yzd-vo Moskovskogo un-ta, 1986. – 287 s.
3. Zdibnosti, tvorchist', obdarovanist': teoriya, metodyka, rezul'taty doslidzhen' / Za red. V.O.Moljako, O.L. Muzyky. – Zhytomyr: Vyd-vo Ruta, 2006. – 320 s.
4. Kabanov M.M. Reabylytacyja psyhychesky bol'nyh / M.M. Kabanov. – L.: Medycyna,

1985. – 216 s.
5. Kopytyn A.Y. Systemnaja art-terapyja / A.Y. Kopytyn. – SPb.: Pyter, 2001. – 224 s.
 6. Luk A.N. Myshlenye y tvorcestvo / A.N. Luk. – M.: Polytyzdat, 1976. - 144 s.
 7. Palij A. Dyferencial'na psihologija [Elektronnyj resurs] / A. Palij. Rezhym dostupu: <http://westudents.com.ua/knigi/499-diferentsalna-psihologya-paly-aa.html>
 8. Prib G.A. Medyko-social'na ekspertyza zhyttjedijal'nosti u psihichno hvoryh / G.A. Prib. – K.: IPK DSZU, 2012. – 380 s.
 9. Psihologija sposobnostej: Sovremennoe sostojanye y perspektyvy yssledovanyj. Materyaly nauchnoj konferencyy, posvjashhennoj pamjaty V.N. Druzhynyna, YP RAN, 19–20 sentjabrja 2005 g. — M.: Yzd-vo «Ynstytut psihologyy RAN», 2005.— 477 s.
 10. Rotenberg V. Obraz Ja y povedenye [Elektronnyj resurs] / V. Rotenberg. Rezhym dostupu: http://rjews.net/v_rotenberg/obraz-ya-i-povedenie.pdf
 11. Rubynshtejn S.L. Pryncyp tvorcheskoj samodejatel'nosti [Elektronnyj resurs] / S.L. Rubynshtejn. Rezhym dostupu: <http://voppsy.ru/issues/1986/864/864101.htm>
 12. Semenjuk L.M. Hrestomatyja po vozrastnoj psihologyy / L.M. Semenjuk. – Moskva: Ynstytut praktycheskoj psihologyy, 1996. – 304 s.
 13. Teplov B.M. Sposobnosty y odarennost'. V kn.: Psihologija yndyvydual'nyh razlychij. Teksty / B.M. Teplov. – M.: Yzd-vo Mosk.un-ta, 1982. - S. 129–139.
 14. Frankl V. Chelovek v poyskah smysla / V. Frankl. – M.: Progress, 1990. – 368 s.
 15. H'ell L., Zygler D. Teoryy lychnosti. Osnovnye polozheniya, yssledovanyja y prymenenye [Elektronnyj resurs] / L. H'ell, D. Zygler. Rezhym dostupu: <http://psylib.org.ua/books/hjelz01/index.htm>
 16. Efroymsen V.P. Genetyka genyal'nosti. Byosocyal'nye mehanyzmy y faktory nayvysšej yntellektual'noj aktyvnosti / V.P. Efroymsen. - M. Tajdeks Ko, 2004. – 376 s.
 17. The Biopsychosocial Approach: Past, Present, Future/ Ed. by R.M.Frankel, T.E.Quill, S.H.McDaniel. – Rochester: University of Rochester Press, 2003 [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <https://books.google.com.ua/>

Goncharuk O.V. Development of creative capabilities as the way of psychosocial rehabilitation of people with mental disorders. Creative activity is one the means of rehabilitation process which provide valuable social functioning for people with mental disorders. Development of creative capabilities is considered as the way to self-actualization, disclosure of creative potential, raising of self-esteem which lead to overcome of stigmatization and self-stigmatization and finding of new values and sense of life.

Key words: creative capabilities, development, psychosocial rehabilitation, mental disorders.